

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 років У МІСТІ КИЄВІ ТА ПЕРЕДМІСТІ

У статті розглядається перебіг Голодомору 1932 – 1933 років у м. Києві та передмісті за архівними джерелами та усними свідченнями.

Ключові слова: голодомор, Київ, приміська смуга, усна історія.

Місто Київ віддавна було значним політично-адміністративним і культурним центром України. У другій половині XIX сторіччя воно активно розбудовується. У 1888 році було прийнято новий план забудови міста, згідно якого його територія розширювалася вздовж Брест-Литовського шосе (тепер проспект Перемоги). Стрімко зростало населення міста, його адміністративний центр поступово переміщувався з Печерська на Хрещатик. Тут у 1874 – 1876 роках було зведено приміщення міської думи. Активно розвивалися різні галузі промисловості.

На початку XX століття, у 1910 – 1911 роках територія м. Києва значно збільшилася за рахунок приєднання до міста Солом'янки, Батієвої гори, Протасового яру, Шулявки, Караваєвих Дач. Напередодні Першої світової війни місто було значним і торгівельним центром, який становив 35,8% торгівлі всього Південно-Західного краю.

Київ у 1917 – 1920 роках став центром національно-визвольної боротьби, місцем реалізації української державницької ідеї. Тут у березні 1917 року була створена Центральна Рада на чолі з М.Грушевським, яка проголошенням 10 червня 1917 року Першого Універсалу поклала початок утворення самостійної України.

20 листопада 1917 р. Центральна Рада в III Універсалі проголосила Українську Народну Республіку і накреслила програму національних та соціальних змін.

У грудні 1917 року більшовики з лідером Григорієм П'ятаковим скликали Всеукраїнський з'їзд Рад, який більшістю підтримав Центральну Раду. Частина більшовиків на чолі з В.Затонським переїхала тоді ж до м. Харкова, об'єднавшись з делегатами III з'їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів. Вони 24 – 25 грудня в Харкові провели малопредставницький з'їзд Рад України (близько 200 осіб) на якому проголосили Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (офіційна назва Українська Народна Республіка).

Тим часом у Києві продовжувалася боротьба за побудову самостійної держави. 22 січня 1918 р. М. Грушевський оголосив IV Універсал Центральної Ради: "Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу"¹.

Більшовики Росії організували численний збройний похід на вільнодумний і незалежний Київ. Поблизу залізничної станції Крути 29 січня 1918 року відбулася битва між російськими військами М.Муравйова і молодими українськими захисниками, які полягли героями за національні інтереси України. Серед молодих бійців були переважно студенти м. Києва.

Російські війська М.Муравйова 8 – 9 лютого 1918 року окупували м. Київ і розстрілювали на вулицях безневинних людей, які розмовляли українською мовою.

Український уряд відступив із Києва, але у березні 1918 року Центральна Рада повернулася до столиці. Згодом в Києві відбулося утворення гетьманського уряду під проводом гетьмана Павла Скоропадського.

Державотворча діяльність дратувала більшовиків. Під захистом Червоної Армії вони перебралися на схід. В Харкові було відновлено діяльність Тимчасового радянського уряду України. З січня 1919 р. більшовицька влада отримує назву – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Невдовзі більшовицький уряд очолив болгарин Християн Раковський.

Столицею УСРР з грудня 1919 року до червня 1943 р. став Харків, бо більшовикам все ще було неспокійно від національно-визвольних змагань Києва.

Київ втратив статус столичного міста, під час неодноразових змін влади, окупації червоними військами зазнав значної руйнації. Та поступово місто починало відроджуватися. З 1925 року дещо поліпшилося транспортне забезпечення міста, хоч було і недостатнім. У 1927 році до складу міста ввійшли Дарниця, Нивки, Чоколівка, Микільська Слободка. У 1925 – 1930 роках Київ був окружним містом, а з 1932 р. став обласним центром. У 1928 – 1930 роках збільшилася кількість населення міста, переважно за рахунок втікачів із селянського середовища.

Радянський уряд запровадив перший п'ятирічний план (1928 – 1933) зростання темпів індустріалізації. Процес урбанізації відбувався і в Києві, де розвивалася машинобудівна промисловість. Тим часом у 1929 – 1930 роках був взятий курс на колективізацію в сільському господарстві, що привело до brutального знищення мільйонів українців. Спланована більшовиками Кремля акція геноциду українського селянства під час Голодомору 1932 – 1933 років не могла не позначитися на важких побутових умовах населення і великих міст.

З архівних джерел відомо, що з початком колективізації під контролем Київської міськради перебувало понад 100 колгоспів так званої приміської смуги і понад 30 радгоспів. Останні були закріплені ще й за промисловими об'єктами міста Києва про що свідчать і їхні назви. Так із зведення про стан тяглової сили по радгоспах Київської приміської смуги на 15 березня 1932 року дізнаємося, що в радгоспах Бровари –ЗВК, Бровари – Водники із 173 коней були в придатному стані лише 77 коней, а решта – виснажені і до роботи не придатні. В інших радгоспах: Буча – Музтрест, Жуляни – КПВРЗ, Жуляни – Червонопрапорний, Жуляни – Житлоспілки, Борщагівка – Більшовик, Совки – Ленкузня, Хотів – Фабрика Боженка, Молокотрест, Ворзельський радгосп, Червоний Плугатар, Рубежівська колонія, Ветінститут та в ряді інших ситуація з тяговою силою була не краща. Понад третини коней були в колонці під позначкою – виснажені, решта ж у графі "знесилені" чи "напівзнесилені"². В колгоспах ситуація була ще гіршою. У понад 100 колгоспів була лише третина придатних коней до роботи.

Отже, Київська Міська Рада контролювала безпосередньо села досить широкої приміської смуги, висилала туди свої бригади уповноважених для проведення широкої організаційно-масової роботи і забезпечення вчасного обробітку ґрунту та ведення господарства. Про це в Державному архіві м. Києва зберігається чимало протоколів засідання Міськради з поточних питань забезпечення врожайності і заготівлі сільгосппродуктів для міста. Міськрада також формувала оті так звані "буксирні бригади" для експропріації усіх харчових продуктів у селян з приміської смуги. Ці бригади на чолі з уповноваженими з міста доукомплектовувалися місцевими активістами, насамперед головою сільради, секретарем партосередку, завідуючим школою, секретарем комсомольського осередку, головою колгоспу, про що згадується у численних тогочасних протоколах.

Про спланованість акції геноциду свідчать і завуальовані рішення Міськради та її резолюції. Ще у березні 1932 року під час обговорення питання про хід підготовки до сівби та складання фінансово-виробничого плану по всіх колгоспах приміської смуги, окремим пунктом було виділено "розпочато роботу в справі організації постійних бригад"³, які почали свою жорстоку акцію з відбирання будь-яких запасів продуктів у населення сіл у жовтні – листопаді 1932 р.

Міськрада пильно контролювала питання заготівлі для міста городини, хліба, м'яса. При вивченні різноманітних постанов чітко проглядають тодішні суперечності між постановами і реальним життям. Місцева влада у селах намагалася різними засобами зберегти запаси харчів і не поспішала виконувати нереальні плани заготівлі. Витяг з протоколу засідання Президії Київської Міськради від 31 – жовтня свідчить, що було констатовано "байдуже ставлення до вилучення картоплі, яка належить з твердоздатчиків". Окремим пунктом у цьому ж протоколі йшлося: "Запропонувати сільрадам протягом двох – трьох днів, застосувавши репресивних заходів, вилучити картоплю у твердоздатчиків, вживаючи в окремих випадках до злісних

нездатчиків-контрактантів – безспірне стягнення"⁴. Зрозуміло, що після таких "пропозицій" репресії не барилися і картопля була вилучена.

Під особливий контроль підпадала організація хлібозаготівлі. Київський облвиконком провів не одне засідання під час яких було вказано, що "ганебні темпи розгортання хлібозаготівлі в серпні (перша п'ятиденка) загрожують зривом виконання серпневого плану..."⁵. Далі у протоколі йдеться про те, що в районах спостерігаються тенденції вишукувати різні мотиви для доказу нереальності планів та піднесення клопотань за їх зменшення. В ухвалі звертається увага на особливе керівництво в справі хлібозаготівлі по одноосібному сектору, рекомендується Прокуратурі терміново розглянути справи з розтратою зерна та організувати в районах показові суди. Вже у листопаді Київський облвиконком прийняв спеціальну постанову "Про стан хлібозаготівель по Фастівському, Чигиринському і Лисянському районах." в якій суворо вказував: "забезпечити зрушення в роботі найближчої декади ; попередити, що при недосягненні зламу, до них буде застосовано репресії по вилученню гостро-дефіцитного краму"⁶.

В постановах щодо окремих голів колгоспів приміської зони часто оголошується зауваження за те, що вони систематично не надсилають відомості про застосування репресій по хлібозаготівлях протягом усієї кампанії.

У січні 1933 року, коли люди вже вмирили з голоду, постанова Київського Облвиконкому "Про хлібозаготівлі на січень місяць 1933 року" ухвалює пунктом 11. "Знову нагадати РВК, що надходження мірчука з'являється невід'ємною частиною в плянах хлібозаготівель, за виконання якого кожен РВК повинен повести рішучу боротьбу, застосувавши такі конкретні міро приємства: – вилучення всіх жорн... хатніх млинів, притягаючи до карної відповідальності винних у таємному переломі, повести рішучу боротьбу з виробництвом та торгівлею борошном жорно-

Отже бачимо, що до населення приміської смуги застосовувалися досить жорсткі вимоги щодо заготівель продуктів для Києва.

Тим часом у самому місті Києві збільшувалася кількість населення за рахунок студентів, робітників, неорганізованих груп до яких входили переважно мігранти із сіл. У місті ставало все сутужніше з продуктами харчування та житлом. Запровадивши карткову систему постачання продуктами робітників та службовців, міська влада пильно контролювала за отриманням продуктових карток, виявляла і карала тих, хто намагався отримати подвійні картки. Були призначені спеціальні служби, які пильнували за чергами до хлібних магазинів тощо. У Києві населення було поділене на категорії та групи всередині цих категорій, які мали різну ступінь постачання за кількістю та якістю продуктів. Зрозуміло, що в умовах міста, де існували базари, на яких було складніше дотримуватися контролю, процвітали такі явища як крадіжки харчів, спекуляції, торгівля крадькома. Хоча за такими місцями скупчення людей також велося спостереження. Цікаво, що влада дуже добре володіла інформацією про кожне село з приміської зони, вони вивчали психологію приміських жителів. Ось як характеризували жителів с. Гатне з передмістя: "Гатнянчане, як і людність всіх сіл приміської смуги, жили Києвом. Городництво, молочарство, ягідництво і почасти відхідний заробіток у Києві – ось головніші джерела існування гатнянчан. Відціля й психологія Гатнянського селянина відмінна від селянина інших районів. Київський ярмарок з усіма його "прелестями" – метушня, галас, спекуляція, антирадянські настрої, шепотіння тощо – відбивалися у селянина, що майже щодня відвідував ярмарок"⁸.

Для відтворення картини побутового життя населення Києва 1932 – 1933 років є найбільш цінним документом щоденник завідувача відділом Ленінського райкому партії м. Києва Дмитра Заволоки. Бувши родом з м. Борисполя Дмитро Заволока добре знав і важкі обставини виживання селян приміської смуги м. Києва. В його щоденниках знаходимо відомості про те, що колгоспників виснажували голодом ще у 1931 та на початку 1932 року. Його відрядження до Баришівки навіяло йому цілий ряд думок про несправедливе ставлення до людей загалом. Він бачив, що колгоспники не мають не тільки хліба, але навіть картоплі. Його розмови з матір'ю про недоїдання в селі і про знесилених від голоду братів молодших навіювали сумні й суперечливі роздуми. У квітні 1932 року Дмитро Заволока зробив запис про свій домашній побут. "...Сьогодні за вечерею прийшлося їхати на окраїну міста. Сидів дома вечером і читав, захотілось їсти, дома, як завжди окрім хліба немає нічого. Пішов купувати до ЦРК, але ціни

такі сумасшедші, що прийшлося їхати на околицю, щоб купити чогось повечеряти по своєму карману. Сто грам сухої ребрики коштує 2 крб., 10 грам постої волової ковбаси 1 крб. 30 к. Скільки же треба нормальному чоловіку, щоб наїстись. Та на одну їжу за такими цінами не вистачило б утримання, а квартира, а сім'я, а топливо, а одяг... І це відчуває зараз більшість робітників, більшість працюючих"⁹.

Вже напередодні головного удару по селянству весною 1932 року автор щоденника писав, що народ живе впроголодь, серед селянства часті випадки голодної смерті.

У місті Києві, незважаючи на скромні пайки, студентська молодь також недоїдала. В щоденнику Д.Заволоки занотовано: "...Розказував ще Самійло про життя студентське. Важко вони живуть. Бідують здорово. Хліба одержують всього лише 300 гр. Ну, а громадське їхнє харчування і говорить нічого. На обід одна лише соєва похльобка, а на сніданок, вечерю кожний мусить собі організувати, що бог дасть... Багато з інститутів почали розбігатись..."¹⁰. Далі автор щоденника тих років вже восени, коли бригади позабирали у людей останні харчі і пожитки, фіксує побачене під м. Києвом у Борисполі. "Вулиці опустіли, скрізь відчувається якийсь застій, що нагадує місцевість після військових подій, або великої епідемії, або стихійного лиха, що опустошила, як зовнішні ознаки життя, так й внутрішні. Вулиці позаростали бур'янами, людей дуже мало видно. Ті що зустрічаються по дорозі мають понурий пригнічений вигляд, майже, як правило, всі обшарпані... Велика кількість дворів зовсім зруйновані й виглядають пожарищами, але без чорних обгорілих стовпів. Частина напівзруйнованих..."¹¹. Партійний рядовий працівник, який мав все таки більші можливості для забезпечення свого прожиткового мінімуму, так описує стан крамниць м. Києва на перший день Нового 1933 року. "Обійшов не менше 8 крамниць й абсолютно ні де нічого не знайшов. Крізь пусто. Правда, є повидло, коржики, конфетки і в одній крамниці зустрів мариновані грибки. Прийшов додому як шакал голодний без нічого"¹².

Про життя селян приміської смуги Києва автор щоденника знав переважно від своєї матері, яка за його словами щоденно курсувала між Борисполем і Києвом у пошуках насущного хліба для дітей.

Київська творча інтелігенція перебивалися у голод різними заробітками. Дуже чітко важкий період голоду у Києві передає у своїх спогадах відома мисткиня Катерина Кричевська-Росандіч, донька відомого художника Василя Кричевського. Про голод в Києві вона пригадує: "Мені було шість років, коли розпочався голод. Їжі все меншало й меншало, Пріся мила лушпиння з картоплі й варила якийсь кандьор.

Коли батько йшов на роботу, він мав пройти пустирем повз Лук'янівську в'язницю, аж тоді сідав на трамвай №34 і доїжджав до кінофабрики. Якось, коли він повертався з роботи додому, на тому пустирі побачив гурт людей коло коняки, що лежала долі. Вона була мертва, але ще тепла. Люди одрізали шматки м'яса. У батька не було ножа, але якась добра душа позичила йому ніж, і батько одрізав зо 3 – 4 кілограми м'яса й одну нирку. Я досі не можу забути запах нирки, яку Пріся зварила, й досі в рот не беру нічого, зробленого з нирки.

Селяни приходили в Київ у пошуках їжі і вмирили на вулицях. Звертати на них увагу було небезпечно. Батько казав, що спеціальні вантажні авта забирали померлих. Було дуже тяжко проходити й не реагувати.

До нас у двір прийшла селянка з дівчиною років дванадцяти і просила хліба. Їжі не було ні в кого. Вони сиділи на землі, а вранці я бачила з вікна нашої їдальні, що вже лежать, не рухаючись. Згодом вони померли.

Бабі Марусі залишатися в Казимирівці було дуже небезпечно, особливо, коли ми почули жахливу історію молодої вчительки, батьки якої жили на селі...

Добиратися до Казимирівни батькові довелося різними способами, та більше пішки. Пароплави уже не ходили – Дніпро замерз. З різними пригодами батько забрав бабу Марусю до Києва і вона переповідала, як спеціальні загоны ходили по селу і забирали все! Раніше всіх тварин, а згодом кури, гуси – все було уже забрано. У баби Марусі в печі був малесенький горщик з гречаною кашею – забрали і це, з горщиком!

...Моя мама одержала замовлення робити плакати для Червоної Армії. Платили їй грішми, але головне – давали обід. Мама брала обід додому, і вся наша родина, п'ятеро людей, їли цю одну порцію. Обід був дуже простий, але щедрого розміру і поживний. Мама намагалася

продовжити роботу якнайдовше, але після трьох тижнів стало трохи підозріло, і мама мусила закінчити плакати. Що буде далі?

Для того, щоб ще додатково "видушити" з населення золото і срібло, держава придумала "Торгсин". Там за золото і срібло можна було купити харчові продукти. У нас були мій золотий хрестик і тонесенький мамин золотий браслет, а ще – у мами золоті коронки в роті. Батько з труднощами вийняв ці коронки і молотком розбив їх плоско. Потім батьки згадали, що в нашому льоху була закопана велика старовинна ікона, зі срібними ризами. Батько приніс із льоху ікону і ввечері, за закритими завісами, в їдальні на столі зняв з неї срібло, розбив його, зробив грудку, щоб не можна було пізнати, що це було. Баба Маруся і Пріся витирали сльози. Батько дізнався, що в старих монетах, наприклад 50 коп., було багато срібла. Всі монети, які були у нас, він розбив, поробив грудки і все відніс у "Торгсин"¹³.

Робітничі сім'ї також недоїдали, але хто працював і отримував картки на харчування, вони мали шанси врятуватися від голодної смерті. Проте свідки тих трагічних часів пригадують, що у м. Києві було багато голодних, особливо тих, хто не отримував картки. Ось спогади Монатовської Марії Вікторівни 1917 року народження.

"Я, Монатовська Марія Вікторівна, народилась 11.03.1917 р. Наша сім'я (тато, мама, я і мій молодший на 5 років брат) жила в Києві на вул. Спаській, 9, кв. 10. У 1933 р. батько робив на млині крупчатником, переробляв зерно. Мама не працювала. Батько влаштував мене працювати на млин №1 в лабораторію. З того часу я й працювала майже все життя на млинах. Там була їдальня, де годували працівників. Але таких місць було небагато. Тільки млин годував своїх працівників. Інших продуктів, крім муки, у місті не було. Не було ковбаси. Дуже багато людей стояло біля магазину у черзі. Приїздило багато людей із села. Хліба давали по 200 – 600 г, залежно від того, хто купляв. Дітям – по 200 г, дорослим – по 300 г, робітникам – по 400 г. По 600 г мало хто отримував. Багато людей приїздило з сіл, вони стояли в черзі до магазину, тільки з'їдали ті 200 г хліба і одразу ж падали. Приїздила машина і їх відвозила на майданчик, де раніше була Воскресенська церква (у Воскресенському провулку). Церкву тоді вже зруйнували, тільки майданчик залишився. Зараз на цьому місці стоїть будинок, його побудували у 1936 р. Вони там штабелями лежали й помирали. Через забор мені було видно, як вони лежали пластом один на одному, штабелями, і помирали. Привозили і тих, хто вже помер, і тих, хто був живий, але вже не міг ходити. Біля нас була пожежна частина і міліція. Вікна наші виходили якраз на пожежну каланчу, яка й зараз стоїть (нині там музей Чорнобиля – Ю.М.). Машини їздили безперервно, забирали мертвих і увозили кудись, я вже не знаю куди, чи на кладовище, чи в морг.

Те, що в їдальні недоїдали, я збирала в каструлю і несла до місця, де раніше була Воскресенська церква. Я їм через забор давала галушки, що лишалися на млині. Вони ледве не билися за їжу. Деякі їли і одразу помирали..."¹⁴.

У ті важкі роки багато селян намагалися втекти із сіл до міста. Їм нелегко було влаштуватися на роботу, але декому щастило і вони працювали на важких роботах, отримували картки. Можна навести ще одне свідчення про ситуацію, як люди у Києві виживали під час голоду.

Свідчить Мегедь Микола Олексійович, який народився у с. Мар'янівка Київської області в сім'ї хліборобів "... В сім'ї було четверо дітей ... на той час нас вважали сім'єю середняків – були не багатими і не бідними. У діда (Мегедь Петра Микитовича) у 1929 році було забрано пару коней, дві корови, олійницю, а після розкуркулення відправлено на Соловки.

Батька мого розпочала переслідувати влада, він утік у Київ, де і влаштувався автомеханіком в гаражі. У січні 1930 року мій батько перевіз усю родину з села до Києва, а саме до Святошина. Нам пощастило що батько працював у гаражі і нам видавали картки, кожну можна було обміняти десь на 400 грам хліба. Всі діти, крім меншого брата, ходили до школи №72... В школі нам давали безкоштовний сніданок – ось цим вона і зацікавила нас ... Це, можна сказати, був єдиний вияв допомоги держави під час голоду.

Їжу під час голоду в місті можна було дістати в торгсинах – це так звані торгові синдикати – державні, де за золото і коштовності ви могли придбати харчі на свій смак, а також були центроспирти – державні магазини, де продавали будь-яку горілку також за золото й коштовності. За комерційним хлібом були буквально кілометрові черги, за хлібом по картках – менші. Буханка хліба тоді коштувала 25 карбованців. Моя мама іноді розрізала буханку

хліба, яку ми отримували за картку, на 25 шматочків і продавала. Таким чином ми могли придбати собі інші необхідні речі¹⁵.

Як бачимо, робітники знали про те, що за золото можна купити їжу, але вони могли лише обміняти хліб, що отримували на картку, відмовляючи собі в харчуванні.

Страшно голодувало передмістя тогочасного Києва. Зокрема, зроблений запис від жительки с. Троєщини Новохатської Галини Іванівни 1918 року народження у 2004 році студентом Київського національного університету імені Тараса Шевченка Тимуром Горбачем. На запитання його про голод старенька розказувала а потім і його запитала : "Як ти, синок, будеш писати тепер, я не знаю?" Передаємо тут її повний запис, оскільки він містить багато інформації про ті страшні роки. Збережена мовна лексика оповідачки, що є необхідною вимогою до джерел усної історії.

Отже бабуся з Троєщини оповідала про голод 1932 – 1933 років. Свідчить Новохатська Галина Іванівна, 1918 р.н. с. Троєщина, м. Київ:

– Ви пам'ятаєте голод 1932 – 1933 років?

– Конешно пам'ятаю, бо мені було тоді 15 год. Тоді був Сталін і схотів анулювати державу повністю, щоб не було зовсім. І зробив голод. Послав своїх цих посланців. І кругом – де на хаті, де узолок на печі, він усе, усе, його комнезами були тоді. Оце ті комнезами відбирали. Послав Сталін на чердак, де в кого було скільки привішано, що-небудь там, заховала людина кусочок сала чи там якої крупи, чи що – все подчисту поодбирали, не оставляли людям ні грама. Де яка картопля була у землі закопана, дак шукали, да відбирали, вивозили, нічого людям не оставляли. Людей на ссилку висилали. Куркуль був. Конячка там дряхла була та чоловік у кожусі – дак його висилали на ссилку.

Зробили людям голод вони. Не було голодовки тоді, оттаке зерно (показує), оттаке жито, така пшениця!

Урожай дуже великий був! А все унечтожили, щоб вимерли люди. Вимерли, саме більш мужчини мерли. Бо знаєте, мужчини вони слабші.

Було, знаєте, переступали через трупи. Трупи лежали горою. Люди ходили отакі, пухлі ноги, тікло з ніг – і повиживали ж трохи люди ще.

Скрізь заходили. Ускрізь. Були такі комнезами, що трохи мали душу. Дак полізе на чердак, а там десь кусочок щось вісить, а він злазить, каже: "Нема нічого". Приказав Сталін, щоб уничтожить людей – і зробили голод. Ходили в колгоспи, варили куліш пшоняний, ходили, ну, що там дадуть, мені ж, наприклад, 15 год, у мене ж організм кріпший ще – черпачок дадуть того у мисочку. А мущина виів, що йому того черпачка? Умирають люди.

Находили і вибирали з ями до грама, щоб і картоплини не оставить у ямі – все забирали. Так що голод зробив Сталін.

У нас там була Василина, вона вже вмерла давно. Так вона, оце та Василина, варила той куліш. Давали до куліша, оце теє, такий кусочок хліба як сірникова коробочка.

Ходили у колгоспи, і я ходила по суп. Люди лежать мертві, переступив та й пошов.

То хіба вони своєю волею вмерли? Як ти синок будеш писати тепер, я не знаю.

А хто боявся колгоспу – дак іздивалися. Оце мій свекор отут, дак він, мати його була верующа – і це було гріх іти в колгосп. Дак вони стільки з їх іздивалися, позабірали і коня, і воза, ну що було у його, і прийшли ще раз забирати, а свекор уже на лавці лежав, уже мертвий. Вони прийшли, дак що ж вони будуть забирати, забирайте вже мертвого!

Голодовка! Тоді не було голодовки... Зробили голодовку, оце так. Схотів Сталін вобше, щоб не було держави цієї.

Людей їли, і діток своїх їли. Голод не свій брат...

А тоді яка була жалость? Тоді не було ніякої ні до кого жалості, не до своїх, не до діток, ні до кого. Як воно саме голодне і дитя вмірає перед тобою – дак хто кого тоді пожаліє? Тоді всяк собі, як у кого було, дак ховали.

Не-не, не було у тридцять третім, не можна було поміняти щось. Оце як у 1946-му році тоже ж голод був. У мене було двоє дітей малюсіньких, я їздила в западну, до доставали, возили туди чавуни, горшки, ше у мене була одна дуже красива ікона, і я одвезла тоже в западну, на хліб поміняла, а тоді, в 1933-му році, не можна було.

У 1946-му тоже голодовка була дуже здорова, ну не така, як тоді, в 1933-му році, все-таки

можна було достать в 1946-му. Ходили – очереди були такі... Хлібчик кирпичний – дак така очередь, як ото до остановки за хлібом, і... їздив конем, не дай Бог, щоб ти оце в сторону куди одхилився – да так би і вжарив би пльоткою.

Хотів Сталін, щоб державу зовсім списать, і щоб вимерли ці люди, і не було держави цієї. А воно все одно бачите – стільки народа вимерло, а трохи ж осталося.

А чого? Я Торсин знаю. Розкажу. У мене, у моєї мами, да були отакі циганські сережки, і була якась п'яторка, чи шо. А як була мачуха моя, дак умер дід мій, батько мамин. І батько забрав сережки ці золоті, моєї мами, і мачуха забрала і однесла в Торсин. А в неї були такі маленькі сережечки, вони й досі є, але тим сережкам нема толку. Вони оце в сестри моєї. Вона по батькові рідна, по матері – ні, ну вона добра. І мачуха однесла в Торсин мої сережки. Так шо я знаю Торсин¹⁶.

Чимало свідчень очевидців трагедії записали працівники районних у місті Києві державних адміністрацій. Зокрема, районна у місті Києві державна адміністрація за допомогою учителів шкіл, учнів гімназій, соціальних працівників записали свідчення на Троєщині, які підтверджують інформацію з інших джерел. Від Касіч Марії 1922 року народження записано: "Коли був голод 1932 – 1933 рр., мені було 10 років. Було ще два брати. Мати й батько працювали в колгоспі. Їм там давали на обід юшку з одною галушкою (щипане тісто) і шматочком хліба. Незважаючи на те, що мати працювала на фермі, молока ми не бачили, бо своїх корів відвели в колгосп. Варила мати кисіль із сушених груш, бо нагороді в нас росла дичка. Але й кисілю досхочу напитися не могли. Мати забороняла, бо треба було лишити на другий раз, адже піч топили тільки вранці.

Запам'яталась розповідь матері про те, як вони одного разу не послухавшись своєї матері не витримали і надпили кисіль.

Ходили до школи не щодня, бо було далеко, а не хватало сили. А деякі діти вмирали по дорозі до школи. По селу їздила підвода і забирала мертвих, бо у живих не було сили нести їх до кладовища. На кладовищі була викопана величезна яма, у яку складали померлих. Зараз від неї і знаку нема. А знаходилась вона приблизно, якщо провести лінію від двору Антона (Цариці) до теперішньої вулички, що веде до Гнилуші. За час голодовки кладовище настільки розрослося, що відкрили ще одне, яке знаходилось на Хуторі, тепер це район універсаму "Дніпро"¹⁷.

"Неправду кажуть ті, хто стверджує, що у Вигурівщині і Троєщині голоду не було. Мені зараз 87 років. Я, Коваленко Галина Іванівна, добре пам'ятаю той страшний час. Мені з братом вдалося вижити лише тому, що батьки і ми, хоч були ще неповнолітніми, працювали у колгоспі. А в кінці нашої вулиці сталася трагедія. Там жив одноосібником брат мого бувшого свекра. У нього було двоє дітей. Сусідські хлопці, виснажені голодом, прийшли до нього, щоб вкрати якусь їжу. Дома була дівчинка. Вони втопили її у сажанці в березі. Збіглися люди і вчинили самосуд. Одного хлопця забили насмерть. Мати втопленої дівчинки втратили розум від горя. Імена не називаю. Хай спочивають з Богом. А за скоєне ними хай відповідають перед Богом винуватці голодомору"¹⁸.

Вчені, учителі, студенти, учні гімназій записують все нові матеріали, що стосуються міста Києва та приміської зони. Голодомор не обійшов і місто, хоч люди тут виживали за рахунок продовольчих карток. Зокрема, мешканка м. Києва Тереня Валентина Никифоровна 1921 року народження розповідає: "Родилась 24 сентября в городе Орехово Днепропетровской области. В период голодомора проживала в г. Киеве по улице Довнар-Запольского. Хорошо помню, как ездила в школу № 61 на 4-ом трамвае, проходящем от Артема до ул. Мельника. Помню, как мимо проезжали повозки с мертвецами. Умерших людей собирали по улицам и хоронили в общей могиле на Лукьяновском кладбище. Так умер мой дедушка. Где его похоронили, мы не нашли.

Была свидетелем того, как стоя в очереди за хлебом (200 г), падали и умирали люди.

У моих родственников, которые проживали в селе Валки Черниговской области забрали все зерно. В их семье умерли трое детей. Очень сложно объяснить, как мы выжили в тот период"¹⁹.

Вже згадувана записувач спогадів О.С.Гаврик записала від мешканки села Вигурівщина-Троєщина Терещенко Варвари таку сповідь: "Робили ми важко в колгоспі, але дуже бідували.

Мали слабенького від голоду сина. Бачили, що скоро помре. Тоді знайшли в Києві нашого односельця, який працював лікарем, і упросили його покласти сина в лікарню. Там же дітей хоч як-небудь годували. Коли приходила провідувати, то він діставав з-під подушки тонесенький шматочок хліба і віддавав мені, щоб з'їли з батьком. Ми вижили, а його врятувати так і не вдалося. Увесь вік перед очима у мене отой шматочок хліба, яким дитина рятувала нас."

Ніколенко Віктор Миколайович записав спогади про голодомор від своєї матері Гладченко Ганни Микитівни 1918 р. н. яка розповіла : "Родом я з села Красноліси Сквирського району Київської області. Велика сім'я була у моїх батьків Гладченко Микити Філатовича і Христини Дем'янівни – 18 душ. Після 1933 року залишилось нас тільки четверо, а після війни – я одна.

Настав 1932 рік. На кожне подвір'я наклали такі податки, що їх неможливо було виконати. Із району приїжджали уповноважені із енкаведистами, зачиняли людей у сільраді і тримали їх там по декілька днів без їжі. Місцеві комуністи – активісти разом із уповноваженими з району заходили до кожної хати із залізними щупами і обшукували кожний закуток. Село охопив голод. Люди почали вмирати. Хто ще мав силу рухатись, йшли до ставка, копали корінь очерету, мили його, сушили і варили або пекли. Вже у кожній хаті лежав покійник, а уповноважені з місцевими комуністами проводили нові обшуки. Ранньої весни 1933 року до нас, вже пухлих від голоду, зайшли ці активісти і знайшли торбочку соняшникового насіння, яке моя мати сховала, щоб посіяти весною. Комуністи забрали і це. Тоді мій 22 річний брат піднявся і хитаючись підійшов до них і промовив: "Я вмираю з голоду, а ви забираєте те, що ми зберігаємо для сівби для тих, хто виживе. Він вирвав ту торбочку із рук уповноваженого і розсипав по мокрому подвір'ю. Брата не заарештували, бо було видно, що йому не довго зосталось жити. Через декілька днів він помер. Потім помер наш мовчазний 13-річний Кирило. Помирав веселий говорун 11-річний братик Вася. Весь розпухлий, ледь ворущачи губами, він сумними очима дивився на матір і питав: "Мамо, я ще не нажився, чому я вмираю?" Помер Василько, а потім і мати. Померла старша сестра Пріська із трьома своїми дітьми. По двоє діток померли у старших братів Олександра і Петра. Могил немає. Усіх померлих скидали у велику яму на кладовищі, яку потім місцева влада зрівняла із землею щоб не було слідів злочину. У хаті зосталась я одна. Через силу доповзла до городу і смоктала жито, яке вже наливалось. Через декілька днів приїхала кума моєї померлої сестри і забрала мене у Київ. Там відвела до сімдесять першої школи у їдальню помічницею. За два місяці дівчата із їдальні відгодували мене (ховаючи від начальства) і я пішла працювати. Спочатку домашньою робітницею у сім'ю, а через три роки, коли виповнилося 18 років, стала працювати на заводі "Більшовик".

Працівник державної адміністрації Голосіївської районної ради у м. Києві Тетяна Чернова записала свідчення про голод у м. Києві від Ямкової Євгенії Іванівни 1919 року народження, яка розповіла, що народилася вона на вулиці Федорова (раніше Поліцейська) у двоповерховому будинку, який уже давно знесли. "Кімнати були великі і опалювалися сміттям, дровами, якщо були. Батько був врачом, мати учительніца. Було шестеро дітей. Про голод знаю, що почався він у 1932 році, а в 33 тім було вже зовсім важко. Після 7-ми класів пішла я працювати на стадіон "Динамо". Це був стадіон Косіора. Пішла туди тому, що там давали 2 кг хліба і їжу, гроші не платили. Косіора бачила оце, як Вас. Робили там і молоді, і старі. За роботу давали хліб і суп. Посьорбаю трохи супу, а решту несу додому, бо сім'я. Брала з собою каструльку, виливала Все потрошку. Потім пішла на постройку на Черепанову гору. Там кладовщиця забрала мене до себе, щоб я вела картотеку. Трикотажна почалась і я пішла учеником, там робила до війни.

Батько опух в голод, ліг на підлогу, уже не міг на ліжку лежати. Мама ледве ноги пересувала, вона не працювала, бо яка там школа ... Пішли по сусідах просити. Вони були різні і бідні, і багатенькі. Просила лушпайки від картоплі, давали бо знали, що в нас така сім'я ... Мати получала хліба 100 грам на дитину і 250 грам на чоловіка по карточках. Я в столові допомагала: мила поли, допомагала рибу чистити, котли мила. Від залишків каші котел отшкрябеш, збереш в коробку. Всі очистки в столові були мої. Віднесу додому, мама перекип'ятила – це було щастя. Виріс там такий котяра. Вдома лежать діти маленькі (брати й сестри), папа. Я взяла цього кота і задавила. До сьогоднішнього дня він перед очима. Обідрала кожу, зварила і всіх нагодувала. Як за кролика зійшло.

А потім сестричка менша то стояла біля комерчеського магазину і люди давали їй по

скибочці, шкуринці хліба. Принесе ці шкуринки, вже багатство. Як я вже на фабрику пішла, то там пайки давали.

Вдома було в запасі сукно, шерсть. Пішли ми з мамою на базар міняти, а базар – "керосінка" називали на Чоколовці. За сукно на пальто ледь вимолили на 2 склянки пшона.

Нас з фабрики посилали в село допомагати селянам збирати урожай в тридцять третім году. То там так бідніші в основному умирали, особливо, мужчини. А багатші жили собі...

В 33-му мама у Торгсині виміняла на сережки, цепочку з образком продукти. Якщо люди з сіл приходили, то на вулиці просили. Стоїть, впав і нема. Більше чоловіки не витримували. Бачила, як підвезли двоколку в яку запряглись люди, поклали померлого і повезли на цвинтар. Дітей лишали на вулиці, вони просили їжу. Із них багато вмирало. Підбирали і везли на братську могилу". Ці спогади очевидців підтверджені і архівними матеріалами. У доповідній записці керівника групи соціального побуту м. Києва зазначається : "За останній час по м.Києву збільшилась кількість безпритульних дітей (підкидків), особливо віку від одного до 4-х років. Починаючи з січня місяця 1932 року, ця цифра весь час щомісячно збільшується ...В системі Охматдиту Київського виявлені під час нашого обстеження неприпустимі факти недбайливого ставлення до дітей (бруд, скупчення дітей вмерлих в великій кількості)...Крім дітей Охмадитівського віку (дошкільнята – В.Б.) спостерігається також безпритульні віку Нар освітянського, які в переважній кількості майже всі з районів та області. Приток таких дітей все збільшується: травень 502, червень – 1454, липень – 862. Утримання таких дітей також не передбачено бюджетом Наросвіти та стан забезпечення цих дітей не кращий, ніж дітей Охматдитського віку"²⁰.

Восени 1932 року, коли потік безпритульних дітей збільшився, то влада, хоч і не опікувалася цими селянськими дітьми, але мала певну "незручність" від все зростаючої кількості обездолених. Та особливо боялася, щоб померлі дітлахи не пошкодили іміджу радянської влади. Ось ще приклад постанови від 3 вересня 1932 року "В справі забезпечення безпритульних дітей в системі Охматдиту" Шостий пункт постанови констатує: "Стан приміщень карантинів дитячих так на Кирилівській вул., як і в Інституті Охматдиту неприпустимо антисанітарний. Мухи, бруд тощо. В мертвецькій Інституту Охматдиту спостерігається неприпустиме явище як те, що адміністрація цього Інституту видала розпорядження не ховати вмерлих дітей по одному, а скупчувати їх у великій кількості, щоб ховати разом. Це утворює жахливе вражіння й дає ґрунт для всіляких антирадянських висловів"²¹. В цій же постанові мова йде про необхідність збільшення приміщень для безпритульних дітей у приміській смузі Києва. Вони повинні бути віднайдені у Святошині, Бучі, Ірпені. Вочевидь Київ не міг справитися з величезною кількістю голодних бідолах, які шукали рятунок і не знаходили його.

Отже, заходи влади у великому, хоч і не столичному на той час місті, були направлені більше на збереження радянської ідеології, а не захисту голодуючих селян. Вони гинули на вулицях міста, їх звозили на кладовища і там засипали землею у спільних ямах. Київ знав і бачив, як вмирали українські діти.

¹ Історія України. Керівник автор. колективу Ю.Зайцев. – Львів, 1998. – С.227.

² Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.4147 – Арк.24.

³ Там само. – Арк.13 – 16.

⁴ Там само. – Спр.4145. – Арк.7

⁵ Там само. – Спр.4467. – Арк.3 зворот.

⁶ Там само. – Арк.6.

⁷ Там само. – Арк. 11 зворот.

⁸ Там само. – Спр.4329. – Арк.44.

⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К., 2007. – С.561 – 562.

¹⁰ Там само. – С.566.

¹¹ Там само. – С.569.

¹² Там само. – С.570.

- ¹³ Кричевська-Росандіч Катерина. Мої спогади. – К., 2007. – С.41 – 42.
- ¹⁴ Український Голокост 1932 – 1933. Свідчення тих, хто вижив. Упорядники Мицик Ю.А., Іваннікова Л.В. Т. 4. – К., 2007.— С.98.
- ¹⁵ Там само. – С.98 – 99.
- ¹⁶ Борисенко Валентина. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. –К., 2007. – С.123 – 125.
- ¹⁷ Зап. зі слів Кузьменко Федосії мешканки села Вигурівщина-Троєщина. Зап. Гавриш О.С., учителькою СЗШ №278 м. Києва.
- ¹⁸ Записала О.С.Гавриш.
- ¹⁹ Записано від Валентини Терені працівниками соціальної служби м.Києва.
- ²⁰ ДАК. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.548. – Арк.76, 77.
- ²¹ Там само. – Ф.Р-323. – Оп.1. – Спр.551. – Арк.4.

В статье рассматривается ход Голодомора 1932 – 1933 годов в г. Киеве и предместье по архивным источникам и устным свидетельствам.

Ключевые слова: голодомор, Киев, пригородная полоса, устная история.

In the article the Holodomor of 1932 – 1933 in the city of Kyiv and suburbs is examined on the base of archive sources and verbal testimonies.

Key words: holodomor, Kyiv, outskirts, verbal history.